

فرهنگ و آب

محمد میرشکری

پژوهشکده مردم‌شناسی

از منابع آب هماهنگ نیست و به ناچار مظاهر غیرمادی آب نیز در فضای جدید تاب نمی‌آورند و به نظر می‌رسد، راه چاره در جبران این ناهمگونی این باشد که نگاهی از منظور فرهنگ و میراث فرهنگی به موضوع داشته باشیم.

پژوهش‌های کاربردی در شناخت صورت‌های مادی و غیرمادی در فرهنگ آب و هدایت برنامه‌ریزی شده پی‌آمدهای این تغییرات از ضروریات برنامه‌ریزی توسعه پایدار در همه کشورهای جهان است. این ضرورت، همه دستگاه‌های پژوهشی و اجرایی کشورهای مختلف را در گردهم آمدن و تبادل نظر و هماهنگ کردن دیدگاه‌ها ملزم می‌سازد. و در این مورد به ویژه توجه به فرهنگ ناپدیدار (معنوی) و آنچه بتواند آن را پویا و زنده نگه دارد در خور اهمیت است.

همایش انسان و آب نیز که در (رامسر و در مرداد ماه ۱۳۸۱ برگزار شد) به سبب این ضروریات بود و برگزاری همایش‌هایی از این گونه به ویژه برای ایران و کشورهای منطقه که در همیشه تاریخ، آب محور اصلی فرهنگ و تمدن آنها بوده است. ضرورتی دو چندان دارد و نیز پژوهش‌ها و تمدن‌هایی به عنوان زیر مجموعه‌های همایش انسان و آب که در بیانیه رامسر پیشنهاد شد و بر همین پایه به موضوع حمام پرداختیم. حمام، در فرهنگ ایرانی نخستین گام از سلسله همایش‌های موضوعی «انسان و آب» است. اهمیت موضوع از منظر میراث فرهنگی و به ویژه به لحاظ صورت‌های غیر مادی فرهنگ اهمیت و ضرورت حفظ و در مواردی با زنده سازی (احیاء) و ضرورت و اولویت ثبت و ضبط و مستند سازی، معیارهای انتخاب موضوع این همایش‌ها است.

اهمیت معماری و جایگاه حمام در بافت سنتی شهری و روستایی، نقش مهم حمام‌های عمومی در نظام روابط اجتماعی و پیوند تنگاتنگ آن با آیین‌های گذار و آداب و رسم‌های محلی و ارتباط حمام با دانسته‌ها و فنون سنتی پزشکی، و دیگر عرصه‌های فرهنگ مردم، از جمله مواردی است که گرمابه‌های عمومی و حتی حمام‌های خصوصی را در جایگاه ارزشی برگزاری یک همایش علمی و فرهنگی قرار می‌دهد؛ به ویژه که طی چند دهه گذشته، در نتیجه تغییر شرایط اجتماعی به تدریج شاهد از بین رفتن حمام‌های عمومی و ویرانی بسیاری از آنها هستیم. بنابراین و بی‌تردید تغییر کاربری حمام‌ها و ثبت و ضبط مشخصه‌های فنی، هنری و اجتماعی آنها به عنوان بخشی از میراث فرهنگی ایرانی ضروری می‌نماید.

پژوهشکده مردم‌شناسی پیشنهاد می‌کند، ضمن پیگیری تغییر کاربری و تبدیل بنای حمام‌ها به مراکز فرهنگی و چاپخانه‌های سنتی و غیره، برخی از آنها، در شهرهای بزرگ با کاربری اصلی حمام و زیر پوشش سازمان میراث فرهنگی، و سازمان جهانگردی و با نظارت وزارت بهداشت به همان شکل گذشته گرمابه‌های عمومی حفظ شود و بتواند مورد استفاده علاقمندان و جهانگردان قرار گیرد. بی‌تردید باز زنده‌سازی این نمونه‌ها از جاذبه‌های گردشگری کشور خواهد شد. اهمیت گستردگی رابطه انسان و آب، ارگان‌ها و نهادهای متعددی را با وظایف گوناگون، هم در بخش دولتی و هم در بخش خصوصی با آب ارتباط می‌دهد.

در این میان سازمان میراث فرهنگی در همه بخش‌های متفاوت خود با موضوع آب پیوندی تنگاتنگ دارد، در مردم‌شناسی، زبان‌شناسی، باستان‌شناسی، بناهای تاریخی، موزه‌ها و حوزه‌های دیگر. پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی کشور، در راستای وظایفی که به موجب اساسنامه سازمان بر عهده دارد آن است که تحقیقات فرهنگی در زمینه‌ی انسان و آب را به ویژه در رابطه با میراث‌های زنده و پویای فرهنگی در ایران و در پژوهش‌های متقابل باکشورهای منطقه و جهان ایرانی گسترش دهد.

آب، بن مایه اسطوره‌ها؛ منبع نیرو (انرژی)؛ بستر پیدایش فناوری؛ عمده‌ترین عامل پاکیزگی و تطهیر؛ عامل انتقال آلودگی‌ها؛ زنده‌کننده‌ی کشتزار روستا و مرتع عشایر؛ سیلاب، ویران‌کننده‌ی خانه و کاشانه مردم و دستاورد زارعان؛ رودخانه و دریا، بستر حمل و نقل و منبع عمده تأمین خوراک انسان؛ تأمین آب و دفع فاضلاب، موضوع و مسئله عمده در شهر و روستا؛ آب میراث فرهنگی در صورت‌های مادی و معنوی سازه‌ها، باورها، رفتارها و آیین‌ها و... و بسیار موارد دیگر، حضور گسترده آب را در ابعاد مختلف زندگی انسان می‌نمایاند.

دوازده سال پیش، وقتی طرح پژوهش مردم‌شناختی «انسان و آب» را در پژوهشکده مردم‌شناسی سازمان میراث فرهنگی تعریف کردیم، آب به شدت امروز مسأله روز جهان نبود و تازه زمزمه‌های بحران آب در قرن بیست و یکم آغاز شده بود. در آن زمان، ما پژوهش آب را با دو هدف شروع کردیم، یکی به منظور شناختن ابعاد گوناگون یاد شده در رابطه انسان و آب؛ و یافتن ارزش‌های نهفته در این صورت‌های گوناگون فرهنگی؛ دو دیگر این که می‌خواستیم عناصر کارآمد در قرار و قانون‌های سنتی آب، و فناوری‌های بومی آن را که می‌توانسته‌اند از توان نهفته (پتانسیل) به روز شدن برخوردار باشند، جستجو و شناسایی کنیم. و از این هر دو یافتن شاخص‌هایی را در جهت هویت فرهنگی، وحدت ملی و توسعه پایدار، انتظار داشتیم.

اما آب مقدس است، و انسان وقتی بر یک پدیده مهر تقدس می‌زند، که در زندگی او نقش و حضوری کارآمد داشته باشد، و آنچه مقدس می‌شود، از گذر سال و ماه عبور می‌کند و پاسداری می‌شود. چنین است که باورها و اعتقادات برپایه جهان بینی و نیازهای زیستی مردمان پدید می‌آیند، و در هر فرهنگ و در هر سرزمین، وسیله‌ای می‌شوند برای پاک کردن و سالم نگهداشتن فضای زندگی، اعم از فضای زیست اجتماعی و محیط زیست طبیعی. آب به عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر طبیعی مؤثر در زندگی انسان، روزگاران دراز از این رهگذر نگهداری شده، پاک ماند و تقدس پیدا کرد.

تقدس آب در شمار جهانی‌های فرهنگی انسانی است و آب در همه فرهنگ‌ها به شکلی و به درجه‌ای جایگاه اعتقادی دارد و به همان نسبت، حفاظت از صورت‌های گوناگون آن سنت شده و قرار قانون پیدا کرده است.

در ایران و سرزمین‌های حوزه فرهنگ ایرانی و به کلام کامل‌تر، در جهان ایرانی، جایگاه مهم اعتقادی و زمینه‌های کهن اسطوره‌ای آب و نظام‌های دقیق دیرین و فناوری‌های گوناگون بهره برداری از آن، نسبت به سایر مناطق جهان دارای جایگاه شاخصی است. استمرار این مشخصه‌ها در جریان تحولات تاریخی، و زنده ماندن آن‌ها تا به زمانه ما، آب را به عنوان بخشی از میراث پویا و زنده فرهنگی مطرح می‌نماید. این امر به ویژه در مورد صورت‌های معنوی و ناپدیدار که دوره به دوره از ایزد بانوان اساطیری تا چهره‌های مقدس امروزی تحول و تداوم یافته‌اند، در همه سنت‌ها و آیین‌هایی که بر این پایه پدید آمده‌اند بر جسته می‌نماید.

اما شایان توجه است که استمرار صورت‌های معنوی فرهنگ آب با ماندگاری مظاهر مادی و صورت‌های سنتی قرار و قانون‌های اجتماعی آن، در کاربری‌های مختلف به نحو چشمگیری در جامعه سنتی همسویی و هماهنگی دارد. ولی نسبت‌های عناصر مادی و معنوی فرهنگ آب به یکدیگر، در جریان تغییرات پرشتاب فناوری، تغییرات جمعیت و تحولات اجتماعی امروز، هماهنگی و در مواردی همسویی خود را از دست داده‌اند. تأسیسات گوناگون و وسایل مختلف امروزی بهره‌برداری از آب تا حد زیادی با نظام سنتی تقسیم و توزیع و بهره‌برداری